

**Чоп В.М.,
Лиман І.І.**

Азовська операція Революційної Повстанської Армії України (махновців)

В історії України знайдеться не так вже й багато явищ та подій, які б значимістю та силою переросли рамки регіональної та національної історії і ставали повноправними надбаннями історії всесвітньої. Ще менше подібних подій та явищ існувало на рівні південноукраїнського регіону. І було б логічно, якби такі явища посилено досліджувались істориками, а результати досліджень ставали надбанням якомога ширшого загалу, що перетворювало б ці явища на бренд, який швидко вгадувався і запам'ятовувався будь-де. Проте в умовах сучасної України ми цього не спостерігаємо. Деякі з цих явищ виявилися незручними і непотрібними державницькій історичній науці.

Найбільш виразно подібна ситуація простежується у випадку з історією махновського руху (1917 – 1921 рр.), унікального явища української та всесвітньої історії, коли вперше на значній території, населеній мільйонами громадян, була зроблена широкомасштабна спроба анархістського соціального експерименту. На теренах Приазов'я та Запорожжя вперше у світовій історії виникли й проіснували тривалий час анархістська «республіка», армія анархістів і було впроваджено анархо-махновський суспільний лад. Переможені після кількох років запеклої боротьби, українські повстанці-махновці разом з усіма їх позитивними здобутками десятиліттями шельмувалися і проклиналися.

До сьогоднішнього дня багато з аспектів історії махновського руху не досліджені належним чином, зокрема, історія «махновщини» в різних регіонах та містах України. І це при тому, що махновський рух є чи не єдиним потужним

народним рухом в українській історії, події якого були досить повно задокументовані.

Маловивченими залишаються і окремі бойові операції, проведені махновцями на Катеринославщині та у Тавриді. Ті ж, на які зверталась увага дослідників, знаходять саму неоднозначну інтерпретацію в наукових працях. Одна з таких операцій — Азовська, якій і присвячується наша розвідка.

Вже в сам день завершення Азовської операції, коли махновці полишили за собою останню лінію «червоного» оточення, катеринославська газета «Звезда» надрукувала статтю К.Ворошилова «Нові завдання Червоної армії» в якій стверджувалося, що «архібандит Махно... не представляє якої-небудь серйозної небезпеки». Стаття явно писалася в той час, коли Н.Махно був оточений під Бердянськом, і тепер, 16 грудня 1920 р., викликала в обізнаній людини хіба що саркастичну посмішку.

Із часом оцінки Азовської операції стали давати безпосередні учасники подій. М.Єфімов не вгавав. 31 січня 1921 р. він заявляв, «що операція нікуди не годилася» [1]. По-перше, командування недооцінило силу супротивника. По-друге, кільце оточення, що гарно виглядало на карті, розвалилося 12 грудня 1920 р., коли Н.Махно розбив 2-у змішану (спішену) бригаду в Бердянську. Червоноармійські частини для операції були підібрані слабо, командування використовувало всіх підряд, не звертаючи уваги на боєздатність підрозділів. І це в той час, коли досвід боїв з махновцями в 1920 р. не раз засвідчував, що оточити повстанців піхотою – марна річ. «У Червоній армії нема такої піхоти, що витримала б фронтальний удар махновської кінноти». Незважаючи на цей загальновідомий факт, оточення махновців під час Азовської операції проводилося в основному піхотою. Це не принесло результатів. Махновці знищували піхоту по частинах.

Найбільш прикритим було те, що махновці на голову перевищували Червону армію в швидкості реагування на зміни оперативної обстановки й у мобільності армії. У Червоній армії наказ спочатку у письмовому вигляді з Харкова спускався у штаб армії в Мелітополі, звідти – в дивізію, потім – у бригаду, далі – у полк. За цей час Н.Махно був уже далеко. Ініціативу начальникам дивізій ніхто надавати не збирався. В.Лазаревич розставляв їх полки і бригади через голову комдивів як йому заманеться, й міняв загальне завдання військам щодня. 13-го грудня він наказував притиснути махновців до моря й знищити, 14-го – оточувати звідусіль у с. Андріївці. Оточення вийшло набокуватим. Замість того, аби зосередити головні сили з півночі Андріївки, вийшло, що вони були зосереджені з півдня [2].

Середній комсклад «червоних», на думку М.Єфімова, в ході операції не вірив у її позитивний результат, бо «знав ціну своїй піхоті й кавалерії, і знав махновців краще, аніж ті, що сидять далеко від них». М.Єфімов також доносив, що В.Лазаревич теж не погоджувався із загальною ідеєю операції, інформував про це начальників штабних управлінь. Таким чином, уся Азовська операція з «червоного» боку була побудована на «авось».

Головком РСЧА С.Каменев не погоджувався з подібним трактуванням подій. На його думку, причина зриву операції полягала в тому, що махновці не

були оточені, як задумувалося, фронтом у шаховому порядку в глибину до трьох ліній. Справді, під Андріївкою, Попівкою й Федорівкою лінії були, але явно не в шаховому порядку. Заступник командувача військами України К.Авксентьєвський вслід за трибуналом пояснював невдачу «нечуваною халатністю молодших начальників».

М.Павлов, історіограф дивізії «червоних» курсантів, робив такі висновки з минулих подій: «Головним прийомом тактики Махна є заманювання наших частин у потрібному для себе напрямку. Після того, як важкі у своєму маневрі... частини направляються за ним у погоню, Махно, користуючись швидкістю, перебирається в місцевість, від цих частин вільну» [3]. Навіть Є.Лихаревський у своїй напрочуд лояльній статті змушений був визнати «недосконалість бойових апаратів Червоної армії» [4], які не встигали реагувати на блискавичні переміщення РПАУ/м/ і не могли налагодити належного зв'язку між підрозділами.

У 1926 р., вже після смерті М.Фрунзе, критикувати його керівництво Гуляйпільською та Азовською операціями проти махновців став навіть його перший заступник по антиповстанській компанії – Р.Ейдеман. Тактично не називаючи прізвища свого колишнього начальника, і в той же час натяками даючи зрозуміти, про кого саме йдеться, «віслюк» завзято хвищав мертвого «лева»: «Боротьба з Махном у цей період носить вкрай безсистемний, майже хаотичний характер... Постійне відставання... Частини рухаються, ходять, наче наосліп... Порожнє метання частин, стратегічне й тактичне оточення районів, у яких Махна й слід простиг. Командний склад виявився майже або повністю невідготовленим для боротьби з новим супротивником...» «Здійснене в грудні частинами 4-ї [армії] й 2-ї Кінної армії й Харківського військового округу стратегічне оточення Махна в Гуляйпільському районі завершилось, точніше, майже завершилось, тактичним оточенням його головного ядра; і все ж Махно виходить із цього оточення майже нерозладнаним, у всякому разі, значно менш розладнаним, аніж ціла низка наших частин» [5].

Найкращу, на нашу думку, рецензію подіям Азовської операції дав В.Ленін у своїй записці Є.Склянському [6]: «Треба щоденно в хвіст і в гриву гнати (і бити, і драти) Головкама і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна» [7].

Отже, зробимо висновок. У ході Азовської операції Н.Махно дав «червоним» командирам показовий урок маневрової війни й переміг сили ворога, які переважали його вдсятеро. Лише однієї, окремо взятої, Азовської операції (6 – 16 грудня 1920 р.) цілком достатньо, аби визнати Н.Махна видатним полководцем, чий звитяги цілком заслуговують окремої сторінки в підручниках з військового мистецтва. Бойові ж характеристики РПАУ/м/, продемонстровані в ході операції, просто вражають. У своїй книзі В.Голованов спробував відтворити коротку хронологію подій першої половини грудня 1920 р., аби показати читацькій публіці «юродську двужильність махновців» [8]. Ідея була цікава, але хронологічний список містив у собі численні огріхи й був занадто короткий, що породило бажання зробити його уточнений і розгорнутий варіант. Отже:

9 грудня 1920 р. Від ранку і до вечора повстанська армія збирається в похід. Під вечір виступ маневрової групи з с. Федорівки. Початок махновцями Азовської операції. Рух з Федорівки на Царекостянтинівку, 24 км на південь.

10 грудня. Бої в Царекостянтинівці та Попівці, розгром махновцями 2-ї маршової інгушської кавбригади. Пройдено ще 20 км на південь. Ніч – відпочинок.

11 грудня. Зранку – перехід з Попівки через Андріївку до Новоспасівки, об'єднання з Азовською групою РПАУ/м/. Денний відпочинок – кілька годин. Марш на станицю Петрівку (с. Старопетрівка та с. Новопетрівка). Розгром двох полків 2-ї спішеної бригади. За день пройдено більш як 50 км на південь. Нічний відпочинок – не більше двох годин.

12 грудня. Марш із Новоспасівки та Петрівки на Бердянськ. «Бердянський розгром». У другій половині дня авангарди РПАУ/м/ залишають місто й повертаються у Новоспасівку. Головні сили РПАУ/м/ відпочивають у Бердянську ніч.

13 грудня. Передислокація головних сил РПАУ/м/ з Бердянська в Новоспасівку, а потім – в Андріївку, за вечір і ніч пройдено 35 км на північ. Кількагодинний нічний відпочинок в Андріївці.

14 грудня. «Андріївське побоїще». Прорив і нічний марш-кидок на північ. За ніч пройдено 40 км без відпочинку.

15 грудня. Захоплення Кінських Роздор й обозів. Денний відпочинок – кілька годин. Перехід у Федорівку, 18 км на північний схід. Нічний відпочинок.

16 грудня. Ночівля у Федорівці. Починаючи з 6-ї і до 16-ї години бій навколо села. Відступ на північ, прорив через останню лінію оточення.

Проте в наступні дні махновці не змогли повністю скористатися можливостями, які вони здобули після переможного завершення Азовської операції. Окрилений успіхом Н.Махно захотів зробити похід на Донбас й завів маневрову групу РПАУ/м/ у район густої дислокації червоноармійських частин, знову зав'язнувши в боях. Тут, на кордоні Донбасу, Н.Махно та РРПУ/м/ із повідомлень полонених «червоних» дізналися, що проти нього діють не багато – не мало чотири армії – дві кінні та дві змішані. «Ці показання співпадали з показаннями селян й особистими спостереженнями й висновками Махна. Стало зрозуміло, що розгром двох-трьох червоноармійських груп буде мати невелике значення в тій масі військ, яка була кинута на махновців. Мова вже йшла не про перемогу над радянськими військами, а про те, як не допустити катастрофи повстанської армії» [9].

Тому Н.Махно був змушений покинути рідні краї й піти в глибокий рейд в інші місцевості України. Це був поступовий, дуже повільний, але все-таки початок занепаду повстанського руху. Відірвана від рідних земель Запорожжя та Приазов'я повстанська армія вже не могла відновити своєї величі. Махновці почали розбігатися. Вони розуміли, що обіцяне їм ватажками загальнонародне повстання проти комуністів не відбулося, а самотужки перемогти такого титанічного супротивника, як РСЧА, махновці не зможуть. Багато повстанців розбігалися по домівках, забираючи зброю і коней, розтягуючи армійське

майно. Керівництво дивилося на цей процес досить спокійно: для смертельного бою з комуністами йому потрібні були лише віддані добровольці, згодні на все.

Підбиваючи підсумки зазначимо, що військовий талант Н.Махна та інших командирів, спираючись на наявний базис ресурсів району, географічних умов театру бойових дій, витворив революційну боєздатну армію. Її головною рисою став високий рівень пристосування до умов боротьби зі значно більшими силами супротивника, можливість переходу від регулярного до партизанського стану при збереженні організаційної структури армії. Внісши ряд новацій у військове будівництво, РПАУ/м/ витворила військову інфраструктуру і тактику ведення бойових дій, що не мали аналогів у сучасному їй оточенні. Це дозволило повстанській армії тривалий час успішно протистояти чисельно більшим і краще озброєним військам, кілька разів стаючи вирішальним чинником у боротьбі за контроль над Україною.

Примітки:

1. Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. – 1921. – № 1. – С. 219.
2. Там само. – С. 219
3. Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. – 1921. – № 2/3. – С. 110.
4. Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. – 1921. – № 2/3. – С. 114.
5. Эйдеман Р. Пятая годовщина одного урока // Война и революция. – 1926. – № 12. – С. 36.
6. Склянський Єфраїм Маркович (1892 – 1925) – видатний радянський і військовий діяч. Походив з міщан єврейської національності. За фахом — військовий лікар. Член РСДРП/б/ з 1913 р. З жовтня 1918 по березень 1924 р. – заступник голови РВР Республіки Л.Троцького, член Ради труда та оборони. У грудні 1920 р. – член комісії з питань боротьби з бандитизмом на Україні.
7. Ленин В.И. об Украине. – К, 1978. – Ч. 2. – С. 381.
8. Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье - М., 1997. – С. 384.
9. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.